

Frau Avos *Antikristas*. Poemos kompozicijos analizė ir vertimas į lietuvių kalbą

Aleksej Burov

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6529-0315>
Vokiečių filologijos katedra
Baltijos kalbų ir kultūrų institutas
Vilniaus universitetas
El. paštas: aleksej.burov@ff.vu.lt

Modestas Kraužlys

Vokiečių filologijos katedra
Baltijos kalbų ir kultūrų institutas
Vilniaus universitetas
El. paštas: modestas.kr@gmail.com

Anotacija. Straipsnio dėmesio objektas – Frau Avos (1060–1127) apokaliptinė poema *Antikristas* (vok. *Antichrist*). Tai pirmasis kūrinys vokiečių literatūroje, kuriame Kristaus antipodui suteikiamas protagonisto vaidmuo, ir antrasis poetės tekstas, pasirodysiantis lietuvių kalba.

Straipsnyje siekiama nustatyti kūrinio sąsają su krikščionių rašytine ir žodine apokaliptine tradicija. Šiam tikslui pasiekti analizuojami kanoniniai ir apokrifiniai Šventojo Rašto tekstai, patristinė literatūra. Ypatingas dėmesys skiriamas Adso Dervensio (apie 910–992) traktatui *De ortu et tempore Antichristi*.

Straipsnyje daroma išvada, kad rašydama *Antikristą*, Ava ne tik vertė ir kompiliavo skirtingus jai žinomus siužetus ir motyvus, bet ir priėmė naujus, apokaliptinėje tradicijoje precedento neturinčius kūrybinius sprendimus.

Straipsnio pabaigoje pateikiamas 118 trumpų eilučių apimančios poemos vertimas į lietuvių kalbą.

Raktiniai žodžiai: Frau Ava, apokaliptika, Antikristo figūra.

Frau Ava's *Antichrist*: Its Composition and Translation into Lithuanian

Aleksej Burov

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6529-0315>
Vilnius University, Faculty of Philology
Institute for the Languages and Cultures of the Baltic
E-mail: aleksej.burov@ff.vu.lt

Modestas Kraužlys

Vilnius University, Faculty of Philology
Institute for the Languages and Cultures of the Baltic
E-mail: modestas.kr@gmail.com

Summary. The present article explores Frau Ava's (1060–1127) apocalyptic poem *Antichrist*, in which, for the first time in German literature, the opponent of Christ is the protagonist. *Antichrist* will be Frau Ava's second poem translated into Lithuanian. By drawing on canonic and apocryphal texts of the Scripture as well as on patristic literature, the article aims to identify traces of written and oral forms of Christian apocalyptic tradition found in the poem. The main focus will be on Adso Dervensis' (circa 910–992) text *De ortu et tempore Antichristi*. The analysis of the composition of *Antichrist* suggests that Ava did not only translate and compile well-known narratives and motifs but also displayed a variety of artistic expressions unattested in apocalyptic tradition. Moreover, the article provides a Lithuanian translation of 118 lines of the poem.

Keywords: Frau Ava, apocalyptic, the character of Antichrist.

Received: 04/08/2020. Accepted: 30/09/2020

Copyright © Aleksej Burov, Modestas Kraužlys, 2020. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Vokiečių viduriniaja aukštaičių kalba parašyta religinė poema *Antikristas* (vok. *Antichrist*) mūsų laikus pasiekė dviem rankraščiais: ji įtraukta į XII a. antroje pusėje sudarytą *Vorauer* rankraštį (Codex 276, Nr. XI) ir į XIV a. sukurtą, tačiau Antrojo pasaulinio karo metu prarastą *Görlitz* rankraštį (Codex A III. 1. 10). Poemą sudaro 118 trumpų eilučių, sujungtų galūniniu rimu.

Antikristas – tai XII a. užrašyto biblinio epo, pasakojančio Išganymo istoriją, dalis. Anot Ariannos Dorias, šiam 3388 eilučių apimančiam epui, be *Antikristo*, priklauso dar poemos *Jonas* (vok. *Johannes*), *Jėzaus gyvenimas* (vok. *Leben Jesu*) ir *Paskutinis teismas* (vok. *Das Jüngste Gericht*) (Doria 2003, 18). Tačiau ne visi mokslininkai pritaria epo skirstymui į keturias poemas. Maikės Claußnitzer teigimu, *Jėzaus gyvenimo* pabaigą (eil. 2268–2418) reikėtų laikyti atskiru kūrinium – poema *Septynios Šventosios Dvasios dovanos* (vok. *Die Sieben Gaben des Heiligen Geistes*) (Claußnitzer ir kt. 2014, 170–181). Wilhelmas Schereris, savo ruožtu, epą suskirsto net į šešis atskirus kūrinius, iš *Jėzaus gyvenimo* išskirdamas poemas *Jonas* (vok. *Johannes*) *Kristaus gimimas* (vok. *Christi Geburt*) ir *Naujos bažnyčios įkūrimas* (vok. *Die Stiftung einer neuen Kirche*) (Scherer 1874, 64–77). Abejonių dėl epo skirstymo į atskiras poemas turėjo ir Peteris Steinas (1976, 15).

Manoma, kad epo autorė – 1127 m. Melko vienuolyne mirusi atsiskyrėlė vardu Ava (Greinemann 1968, 1). Anot Maxo Wehrlio, įrodymais grįstos informacijos apie Avos tapatybę ir socialinį statusą nėra, bet ji galėjo būti turtinga našlė, gyvenimo pabaigoje nusprendusi pasišvęsti Dievui (Wehrli 1997, 143). Šiuo metu pagrindinis žinių šaltinis apie Frau Avą – jos pačios prisistatymas poemoje *Paskutinis teismas* (eil. 393–406):

Dizze buoch dihtôte / zweier chinde muoter. / diu sageten ir disen sin. / [...] der eine von der werlt sciet. / [...] nu bitte ich iuch gemeine, / michel unde chleine, / swer dize buoche lese, / dar er sîner sêle gnâde wunskende wese. / umbe den einen, der noch lebet / unde der in den arbeiten strebet, / dem wunsket gnâden / und der muoter, daz ist AVA¹.

Tačiau neatmetama galimybė, kad poemoje *Paskutinis teismas* Avos vardu prisistačiusi poetė ir Melko vienuolyno nekrologe užfiksuota atsiskyrėlė Ava nėra tas pats asmuo (Soeteman 1963, 59; Henschel 1956, 479–484). Vis dėlto, dar XIX a. pabaigoje garsaus germanisto Wilhelmo Grimmo atlikta Avai priskiriamų kūrinių rimo analizė parodė, kad poemos *Paskutinis teismas* ir poemos *Antikristas* autoriai – tas pats asmuo (Grimm 1852, 38–39)². Su juo sutinka Helmutas de Booras. Išanalizavęs dalelyčių *so* und *dô* vartojimą visame bibliniame epe, žymus vokiečių medievistas priėjo prie išvados, kad *Paskutinį teismą* ir *Antikristą* kūrė vienas ir tas pats žmogus (Boor 1926, 168). Nepaisant iki galo neišsklaidytų abejonių dėl poemų *Jonas* ir *Jėzaus gyvenimas* autorystės, dauguma šiuolaikinių tyrėjų vis dėlto linksta manyti, kad Frau Ava – visų keturių poemų autorė (Claußnitzer 2014, X; Doria 2003, 19).

¹ „Šią knygą parašė / dviejų vaikų motina. / Jie išaiškino jai [knygoje papasakotų įvykių] prasmę. / [...]. Vienas iš jų paliko šį pasaulį. / Prašau visų, / didelių ir mažų, / kas skaitys šią knygą, / jo sielai amžiną atilsį linkėti. O ant-ram, kuris dar gyvas / ir [vis dar žemėje] vargsta, / Dievo palaiminimo. To paties ir jo motinai, kurios vardas AVA“ (vertė Aleksej Burov ir Ignė Vrubliauskaitė).

² Grimmo teigimu, Avai priskiriamų kūrinių rimo analizė įrodo, kad epą kūrė skirtingi žmonės. Ypač daug abejonių jam kėlė poemų *Jonas* ir *Jėzaus gyvenimas* autorystė.

Antikristas – tai antrasis lietuvių kalba pasirodysiantis Frau Avos kūrinys. 2019 m. mokslo žurnale *Literatūra* buvo išspausdinta Aleksejaus Burovo ir Ignės Vrubliauskaitės išversta jos poema *Paskutinis teismas*³. Abiejų kūrinių naratyvai glaudžiai susiję ir atspindi XII a. eschatologines nuotaikas Vakarų Europoje. Šiuo straipsniu siekiama ne tik pateikti poemos vertimą į lietuvių kalbą, bet ir, remiantis Avos naudotų šaltinių analize, atskleisti poetės kūrybinio proceso metodologiją.

Frau Avos *Antikristas* ir krikščioniška apokaliptinė tradicija

Frau Avos *Antikristas* – tai pirmasis vokiečių aukštaičių kalba parašytas grožinis tekstas, kuriame Kristaus antipodui skirtas protagonistos vaidmuo. Tačiau klaidinga būtų manyti, kad Melko vienuolyno atsiskyrėlė sukūrė šią viduramžių epochoje ypač populiarią literatūrinę figūrą. Kurdama Antikristo paveikslą vokiečių kalba, Ava rėmėsi tūkstantmete žodine ir rašytine apokaliptine tradicija.

Anot Michaelio Tilly'io, apokaliptinė tradicija – daugiasluoksnis reiškinys, susidedantis iš įvairių, kartais prieštaringų, eschatologinių vaizdinių, idėjų bei koncepcijų (Tilly 2012, 12). Hanso-Peterio Kursawos teigimu, jos formavimuisi įtakos turėjo ne tik Senojo ir Naujojo Testamento knygos, kaip antai *Danielio knyga* ir *Apreiškimas Jonui*, bet taip pat Sibilių pranašystės, žydų ir krikščionių apokrifiniai raštai bei patristinė literatūra (Kursawa 1976, 21–38). Wilhelmas Bousset, savo ruožtu, yra įsitikinęs, kad apokaliptinio mąstymo kristalizavimosi etapu svarbų vaidmenį atliko iki mūsų laikų neišlikusi žodinė tradicija – pasakos, padavimai bei mitai, pasakojantys apie gėrio ir blogio priešpriešą (Bousset 1895, 18).

Būdama viena iš apokaliptinio mąstymo mozaikos dalių, Antikristo figūra laikui bėgant taip pat patyrė transformaciją. Roberto Konrado nuomone, pradinis figūros formavimosi etapu išsiskiria dvi koncepcijos (Konrad 1964, 71). Remiantis *Antruoju laišku tesalonikiečiams*, bažnyčioje susiformavo požiūris, pagal kurį Antikristas – „nedorybės žmogus, pražūties sūnus“ (2 Tes 2, 3). Laiške pabrėžiama žmogiškoji Antikristo prigimtis, jo asmenybės individualumas, vengiama tapatinimo su Šėtonu. Kitoks požiūris susiformuoja remiantis *Pirmuoju Jono laišku*. Anot Jono, Antikristas – tai ne konkretus asmuo, bet visi, kas neigia Kristų: „esate girdėję, jog ateis Antikristas, tai dabar pasirodė daug antikristų. (...). Jie yra išėję iš mūsų, tačiau nebuvo mūsų šiekai (...). Kas yra melagis, jeigu ne tas, kuris neigia Jėzų esant Mesija? Tas yra ir Antikristas“ (1 Jn 18–23).

Tačiau ryškesnių skirtumų galima išvelgti lyginant apaštalų laiškus su *Apreiškimu Jonui*. Savo kalba ir dėstomo turinio vaizdingumu jis lygintinas su mitologiniu pasakojimu. Knyga nepateikia personifikuotos Antikristo figūros, kaip antai apaštalų laiškuose. Antikristo prototipą galima išvelgti „ugniaspalvi[o] slibin[o] su septyniomis galvomis“ (Apr 12, 2), kovojančio su arkangelu Mykolu ir tapatinamo su „sen[ąja] gyvat[e], vadinam[ą] Velniu ir Šėtonu“ (Apr 12, 9), „iš jūros išnyran[čio] žvėr[ies], turin[čio] dešimt ragų ir septynias galvas“ (Apr 13, 1), taip pat žvėries, „atslenkan[čio] nuo sausumos“

³ Žr. *Literatūra*, 61 (4), 8–26.

(Apr 13, 11), figūrose. Skirtingų Antikristo koncepcijų įtraukimas į biblinį kanoną liudija tai, kad pirmosios krikščioniškos bendruomenės neturėjo vienodo įsivaizdavimo, koks yra tikinčiųjų apokaliptinis priešas.

Vis dėlto manoma, kad figūros formavimuisi kanoniniai tekstai neturėjo lemiamos įtakos. Anot Bousset, kur kas svarbesnį vaidmenį atliko žodinė tradicija, kurios atgarsiai užfiksuoti apokrifinėje literatūroje (Bousset 1895, 59). Tikėtina, kad būtent žodinėje tradicijoje susiformavo figūra, apibendrinanti *Apreiškime Jonui* vaizduojamo žvėries ir *Antrajame laiške tesalonikiečiams* žmogaus bruožus. Apokrifinėse *Elijo*, *Ezros* ir *Jono apokalipsėse* Antikristas vaizduojamas kaip pabaisa žmogaus pavidalu:

Jo veidas rūškanas, plaukai jo aštrūs kaip strėlės, antakiai tarytum žvėries, dešinioji akis – tarytum kylanti ryto žvaigždė, o kita akis kaip liūto. Jo burna yra alkūnės pločio, o dantys – vienos pėdos ilgio. Jo pirštai – tarytum pjautuvai, o kojos dviejų pėdų ilgio. Ant kaktos jis turi užrašą „Antikristas“. (apok. *Apreiškimas Jonui VII*, 1–4)⁴

Be to, pabrėžtina, kad kanoninėje literatūroje Antikristo paveikslas nekuriamas antitezės principu. Šio viduramžių epochoje dominuojančio vaizdavimo principo kūrėjas – Romos presbiteris Hipolitas (Hippolytus, apie 170–235). Traktate *De Christo et Antichristo* Bažnyčios tėvo Irenėjo (apie 135–203) mokiniui Hipolitui pavyko konsoliduoti Antikristo paveikslą, vaizduojant jį kaip Kristaus antipodą:

Kadangi Kristus – liūtas, tai Antikristas irgi liūtas. Kadangi Kristus – karalius, tai Antikristas irgi karalius. Kadangi Išganytojas apsiereiškė avinėlio pavidalu, tai ir jis norės pasirodyti esąs avinėlis, tačiau viduje jis yra vilkas. Kadangi Išganytojas buvo apipjaustytas, tai jis irgi tai padarys. Viešpats išsiuntė apaštalus į visas tautas, anas išsiųs taip pat netikrus apaštalus [...]. Išganytojas gimė žmogaus pavidalu, anas taip pat pasirodys žmogaus pavidalu. (*De Christo et Antichristo*, 6, 3–11)⁵

Hipolito pasiūlytas Antikristo vaizdavimo būdas pasirodė esąs labai produktyvus. Nuo tada kanoninėje literatūroje trūkstamą informaciją apie Antikristą buvo galima papildyti remiantis antitezės principu. Siekdamas atsakyti į tikinčiųjų klausimą apie Antikristo galimybes pakenkti tikintiesiems, šv. Kirilas Jeruzalietis (313–387) teigia, kad skirtingai nuo Kristaus, jo antipodas „pasigrobs valdžią Romos imperijoje“ (*Procatechesis et Catecheses ad illuminandos* 14, 11) ir galės nevaržomai persekioti tikinčiuosius. Šv. Efremas Sirietis (306–373), savo ruožtu, atkreipia dėmesį, kad Antikristas, priešingai negu Kristus (Mt 14, 13–21; Mk 6, 31–44; Lk 9, 10–17; Jn 6, 5–15), nesirūpins savo pasekėjais:

Tada visi, kas leidosi apgaudinėjami žvėries ir užsidėjo jo antspaudą, bedievišką prakeiktųjų ženklą, atbėgs pas jį ir sielvartaudami maldaus: „Duok mums pavalgyti ir atsigeriti, nes mes kamuojami alkio, ir mus apsaugok nuo nuodais besispjaudančių padarų!“ Tačiau kupinas bejėgiškumo atkirs jiems niekingasis be gailėsčio: „kur rasiu jums, žmonės, duonos ir vandens?“ (*Reden und Betrachtungen über die vier letzten Dinge*, 80)

⁴ Апокрифическое Откровение Иоанна Богослова. https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/apokrif/Otkr_IoanBogosl.php. [Žiūr. 2020-05-05] (Iš rusų kalbos vertė Aleksej Burov.)

⁵ Vertė Aleksej Burov ir Modestas Kraužlys. Toliau vertimo autoriai nebus nurodomi, jei vertimą atliko straipsnio autoriai.

Remdamasis antitezės principu šis iškilus IV a. sirų kalba kūręs Bažnyčios mokytojas pateikė ir daugiau faktų apie Paskutiniųjų dienų žmonijos priešų būdą: jis bus „griežtas, rūstus, pasipūtęs, siaubingas, neramus, baisus, begėdiškas“ (Ibid., 78)

Egzegetai Antikristo paveikslą papildė informacija apie jo kilmę, gimimo vietą, viešpatavimo laikotarpį. Interpretuodamas pranašo *Jeremijo knygos* 8-ąjį skyrių ankstyvosios bažnyčios apologetas Irenėjas (apie 135–203) daro išvadą, kad Antikristas gims iš Danų giminės, o pritaikęs *Apraiškime Jonui* paminėtam skaičiui 666 (Apr 13, 18) numerologinio aiškinimo metodą, Irenėjas teigia žinąs būsimą priešų vardą – *Teitan* arba *Titan* (*Contra Haereses* V, 232). Laktancijus (250–325), savo ruožtu, buvo įsitikinęs, kad Antikristo viešpatavimas tęsis 42 mėnesius (*Epitome divinarum institutionum*, 66), kurie atitinka pranašo *Danieliaus knygoje* aprašytas 1290 dienų, per kurias Jeruzalėje esančioje šventykloje bus „nutraukta kasdienė deginamoji auka ir pastatyta klaikioji pabaisa“ (Dan 12, 11). Aiškindamas tą pačią Danieliaus pranašystę Bažnyčios tėvas Jeronimas (345–420) teigė, kad Antikristas gims Babilone, o pasauliui apsireikš tik po to, kai žlugs Romos imperija (*In Danieliem* XI, 25). Atkreipdamas dėmesį į evangelisto Luko pasakojimą, pagal kurį Kristus prakeikė tris miestus – Chorazimą, Betsaidą ir Kafernaumą (Lk 10, 13) – VII a. antroje pusėje kūręs Pseudo Metodijus laikėsi pozicijos, kad Antikristas gims Chorazime, užaugs Betsaidoje, o pasaulį valdys iš Kafernaumo (*Die Syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius* XIV, 1).

Ankstyvaisiais viduramžiais Antikristo figūra atsidūrė garsių *Apraiškimo Jonui* aiškintojų dėmesio centre. Bažnyčios mokytojo šv. Bedos Garbingojo (lot. Beda Venerabilis, 672–735) komentaras *Explanatio Apocalypsis*, Beato iš Liėbanos (Beatus Liebanensis, apie 730–798) dvylika tomų sudarantis veikalas *Commentaria in Apocalypsin* bei Karolio Didžiojo dvarišio Alkuino (Alcuin, 735–804) darbas *Explanatio Apocalypsis* formavo tuometės bažnyčios mokymą apie Kristaus antipodą. Tačiau didžiausią įtaką formuojant Antikristo paveikslą turėjo prancūzų teologo Adso (lot. Adso Dervensis, 910/920 – 992) traktatas *De ortu et tempore Antichristi*. Anot Konrado, šiuo traktatu X a. Montjė-an-Der (Montier-en-Der) abatijoje kūrusiam ir jai vadovavusiam vienuoliui pavyko į legendų ciklą apie Antikristą integruoti kadaise atskirai plėtotas apokaliptines figūras ir idėjas, kaip antai Paskutiniųjų dienų imperatorių, legendą apie magą Simoną bei *Translatio imperii* arba imperijos paveldėjimo doktriną, o jo traktatas tapo pirma Antikristo biografija. Remdamasis hagiografiniu rašymo metodu, Adsas apibendrino rašytinę ir žodinę tradicijas ir tuo užbaigė figūros formavimosi procesą. Anot mokslininko, traktatas paklojo pamatus santykinai vientisam viduramžių mokymui apie Antikristą (Konrad 1964, 14, 26).

Lotynų kalba parašytą traktatą XII amžiuje perėmė vokiškai kūrę poetai. Remiantis jo turiniu rašomi tokie kūriniai kaip *Linco Antikristas* (vok. *Linzer Antichrist*), *Friedbergo Kristus ir Antikristas* (vok. *Friedberger Christ und Antichrist*), *Apie Antikristą* (vok. *Von dem Antichriste*) ir kiti. Šiame straipsnyje nagrinėjama Frau Avos poema *Antikristas* – vienas iš Adso traktato *De ortu et tempore Antichristi* receptijos pavyzdžių. Tačiau klaidinga būtų manyti, kad Avos poema – tai Adso traktato vertimas į viduriniają vokiečių kalbą. Poemos kompozicija labiau primena meistriškai išaustą audinį. Kurdama poemą, Ava rėmėsi ne tik Adso traktatu, bet ir kanoniniais tekstais bei žodinėje tradicijoje paplitusiais

siužetais. Toliau bus siekiama išanalizuoti Avos *Antikristo* kompoziciją, atsižvelgiant į jos elementų šaltinius.

Poemos *Antikristas* kompozicijos analizė

Poema prasideda išpėjamojo pobūdžio teiginiu apie materialaus pasaulio baigtį ir krikščionių laukiančią akistatą su Kristaus antipodu:

*In dem jungsten zîte
sô nâhet uns des Antechristes rîche.* (eil. 1–2)⁶⁷

Skirtingai nuo Adso, Ava nesileidžia į Antikristo vardo aiškinimą remdamasi dar Hipolito traktate *De Christo et Antichristo* suformuluotu antitezės principu ir neįvardija praeityje jau pasirodžiusių Antikristo pasekėjų, pavyzdžiui, karaliaus Antiocho IV Epifano (251–164 pr. Kr.) ir imperatorių Nerono (37–68 po Kr.) bei Domicijano (51–96 po Kr.)⁸. Poemoje nerasime ir kanoninėje literatūroje užfiksuoto (Mt 24, 34)⁹ bei kitose vokiečių kalba parašytose apokaliptinėse poemose, pavyzdžiui, *Linzer Antichrist*¹⁰, tematizuojamo įsitikinimo, kad pasaulio pabaiga jau arti. Pasakojimo centre – Antikristo atėjimo į pasaulį ženklų vaizdavimas (3–59).

Anot Avos, Antikristo atėjimo laiką žymės įvairios negandos:

*sô besitzet diu erde,
dâ nesol niht ane werden.
vil michel wirt diu nôt,
daz vihe lît allez tôt.
diu harmscare gêt uber al,
des liutes wirt ein grôz val.* (3–8)¹¹

Atsižvelgiant į poemoje vartojamą laiko prieveiksmį *sô* (liet: „tada“, „po to“, „tuomet“), jungiantį įvairių Antikristo laiko pradžių žyminčių ženklų vaizdavimą (3, 9, 19 ir 24), yra pagrindo manyti, kad Ava šį procesą suprato kaip įvykių seką: pirmiausia žemė pasidarys nevaisinga (3), tada viena karalystė pakils prieš kitą (9), tuomet pasipils kaltinimai ir bausmės (19), po to gerieji spruks į miške esančius urvus (24).

Avos aprašytas scenarijus – įvairių motyvų kompiliacija, kurių pagrindą sudaro *Evangelijos pagal Matą* eschatologinio naratyvo elementai (Mt 24, 6–7; 24, 12–16).

⁶ Toliau bus nurodomas tik analizuojamos poemos eilutės skaičius.

⁷ „Laikų pabaigoje / ateis Antikristo viešpatavimas“.

⁸ „Hic itaque Antichristus multos habet sue malignitatis ministros, ex quibus iam multi in mundo processerunt, qualis fuit Antiochus, Nero, Domicianus“. (*De Christo et Antichristo*, 4)

⁹ „Iš tiesų sakau jums: nepraeis nė ši karta, iki visa tai įvyks“. (Mt 24, 34)

¹⁰ „Viur han zahant daz zit, / von dem Paulus sus kît: / „ir orin kerint sie von der warhait, / nivzit rede ist in leit“ (liet: Atėjo laikas, apie kurį Paulius kalbėjo: savo ausis jie nusuko nuo tiesos, naudingi žodžiai nebevertinami) (*Linzer Antichrist*, eil. 1–4). Cituojamos poemos *Linzer Antichrist* eilutės – tai apaštalo Pauliaus *Antrojo laiško Timotiejui* parafrazė, kuri siejama su eschatologiniais įvykiais: „jie nukreips ausis nuo tiesos, o atvers pasakoms“ (2 Tim 4, 4).

¹¹ „Tada žemė taps nederlinga, / niekas joje neaugs. / Negandos apims visą žemę, / išgaiši visi galvijai. / Kančios užgrius visus, / išmirs daug žmonių“.

Nėra tiksliai žinoma, ar kurdama šį siužetą Ava naudojosi bibliiniu pasakojimu, ar patristų pateiktais minėtų ištraukų aiškinimais. Galima manyti, kad vienas galimų inspiracijos šaltinių galėjo būti Laktancijaus veikalas *Epitome divinarum institutionum*. Traktato 66–88 skyriuose šis III–IV a. sandūroje gyvenęs Bažnyčios apologetas preciziškai aprašo visus Antikristo atėjimą žymėsiančius ženklus, tarp jų ir išvardintus poemoje. Tačiau savo kalbine raiška Laktancijaus tekstas akivaizdžiai skiriasi nuo Avos poemos.

Verta pažymėti, kad Frau Ava ne tik ieškojo įkvėpimo, bet ir nevengė plagijavimo. Richardo Kienasto teigimu, *Antikristo* 3–8, 61–64, 81–88, 95–96, 113–118 eilutės pažodžiui nukopijuotos iš apie 1060–1080 m. vokiečių kalba nežinomo autoriaus sukurtos poemos *Senoji vokiečių Pradžios knyga* (vok. *Altdeutsche Genesis*) (Kienast 1937, 33).

Tačiau Antikristo atėjimo ženklų vaizdavimas poemoje nėra savitiksliis. Jo paskirtis – atkreipti dėmesį į dabarties įvykius ir paskatinti poemos klausytojų atsivertimą:

*Sô hevet iuwer houbet unde iuwer hende!
Sô nâhet uns diu wâre urstende,
sô sul wir alle unseren herren vil innechlîchen flêgen,
daz wir in dem wîge
niht verlâzen an dem êwigen lîbe. (27–32)¹²*

Tik aprašiusi Antikristo atėjimo ženklus ir paraginusi savo klausytojus atsiversti, Frau Ava imasi vaizduoti Antikristo biografiją. Ši 58 eilutes (60–118) apimančių pasakojimą galima sąlyginai suskirstyti į keturias dalis: Antikristo kilmė (60–62), jo varžovai (63–73), viešpatavimo ypatumai (74–112) ir Antikristo baigtis (113–118).

Anot Avos, Antikristas kils iš Dano giminės:

*sô chumet uns ingegene
der von Dane geborn ist,
der ist gennet Antchrist. (60–62)¹³*

Antikristo kildinimas iš Dano giminės – vienas pastovesnių krikščioniško apokaliptinio mito elementų dalių. Jo pradžia siejama su Senajame Testamente giminės pradininko Dano – vieno iš dvylikos patriarcho Jokūbo sūnų – palyginimu su nuodinga gyvate (Pr 49, 16)¹⁴. Be to, *Apreiškime Jonui* Dano giminė nfiguruoja tarp Paskutinio teismo metu išteisintų Izraelio giminių (Apr 7, 5–8). Atrodo, kad ankstyvojoje bažnyčioje šis tikrinis vardas buvo siejamas su blogiu, pykčiu ir nesantaika, t. y. savybėmis, kurias įkūnija Antikristas. Remdamasis minėtomis Šventojo Rašto ištraukomis ir žodine tradicija, Bažnyčios egzegetas Irenėjas (apie 135–203) padarė išvadą, kad Antikristas kils iš Dano giminės (*Contra Haereses* V, 30). Irenėjo poziciją vienareikšmiškai palaikė kitas Bažnyčios autoritetas – traktato *De Christo et Antichristo* kūrėjas Hipolitas (Ibid., 14). Antikristo ir Dano giminės ryšį taip pat akcentavo viduramžiuose ypač populiaris Tiburo sibilių

¹² „Tuomet pakelkite savo galvas ir rankas, / nes priartėjo mūsų prisikėlimo valanda. / Todėl turime visi kartu Dievą / nuoširdžiai maldauti, / kad savo kovoje / amžinojo gyvenimo neprarastume“.

¹³ „Tada apsiireikš mums tas, / kuris iš Dano giminės bus kilęs, / kurį vadiname Antikristu“.

¹⁴ Pr 49, 17: „Danas bus pakelės žaltys, prie tako angis, taip įkertanti į kulną arklui, kad jo raitelis krinta žemėn atbulas“.

pranašystės (*Sibylla Tiburtina*, 277), kuriomis neabejojo ir Adsas. Jo teigimu, Antikristas kils iš žydų tautos, Dano giminės¹⁵. Taigi, kildindama Antikristą iš Dano giminės, Ava rėmėsi nusistovėjusia tradicija, gerai žinoma XII a. tikintiesiems.

Lyginant jos poemą su Adso traktatu, verta atkreipti dėmesį, kad Ava nenurodo Antikristo gimimo ir auklėjimo vietos. Anot Adso, Antikristas gims Babilone ir užaugs Betsaidoje (*De ortu et tempore Antichristi*, 6). Tačiau vienos nuomonės šiuo klausimu, kaip antai dėl Dano giminės, Bažnyčia neturėjo. VII a. gyvenusio Pseudo Metodijo teigimu, kurio *Apokalipsės* tekstas buvo gerai žinomas ne tik Rytų, bet ir Vakarų apeigų bažnyčiose, Antikristo gimimo reikia laukti ne Babilone, bet Chorazime (*Die Syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius* XIV, 1). Yra prielaidų manyti, kad Ava stengėsi išvengti kontraversišku teiginių apie žmonijos priešą, jei jie nėra grindžiami kanoniniais tektais. Kita vertus, poemos analizė atskleidė, kad kūrybos procese Ava taikydavo priešingą strategiją – kanoninio siužeto ignoravimą.

Pasak kanoninio *Apreiškimo Jonui*, laikų pabaigoje bus atsiųsti du liudytojai, kurių pagrindinė užduotis – išpėti žmoniją apie besiantinančią pasaulio pabaigą. Šis santykinai trumpas kanoninis tekstas pateikia nemažai faktų apie liudytojus: jie pranašaus 1260 dienų, darys stebuklus, susikaus su iš bedugnės išlindusiu žvėrimi, bus nugalėti ir nužudyti, jų lavonai gulės Jeruzalės centrinėje aikštėje tris su puse dienos, bus prikelti iš numirusių ir įžengs į dangų (Apr 11, 3–12). Lyginant su *Apreiškime Jonui* pavaizduotu scenarijumi, Avos pasakojimas perteikia mažiau informacijos:

*An dem jungisten ende,
sô wirt uns gesendet
Elyas unde Enoch,
die gewarnen doch,
ê daz zît ane gê,
daz uns der wuotrich bestê.
vil grimmech wirt diu nôt,
si ligent beide von ime tôt.* (63–70)¹⁶

Poemos dėmesio centre – ne Paskutiniųjų dienų liudytojų stebuklai ar jų veiklos trukmė, bet kanoninėje literatūroje nesanti informacija – pranašų vardai (65). Pateikdama atsakymą į viduramžių epochos žmonėms rūpinimą klausimą apie pranašų tapatybę, Ava rėmėsi labai turtinga apokrifine ir patristine tradicijomis. Elijas ir Enochas, kaip Paskutiniųjų dienų apaštalai, figūroja apokrifiniuose *Apreiškimų knygoje* pagal Joną (eil. VIII), Eliją (35. 13–42, 5) ir Petrą (2, 19–20). Jų tapatybe buvo įsitikinęs taip pat šv. Efreimas Sirietis (*Rede über die Zeiten des Antichrist*, 7). Be to, pranašą Eliją mini vienas įtakingiausių ankstyvosios bažnyčios egzegetų ir *Apreiškimo Jonui* komentatorių Viktorinas Ptujietis (Victorinus Petavionensis, 230–304, *In Apocalysin* 11, 3). Elijo kovos su Antikristu laukė ir apie 870 m. senąja vokiečių kalba rašęs giesmės *Muspilli* autorius (eil. 38). Mažai tikėtina, kad Ava buvo susipažinusi su visais minėtais šaltiniais, tačiau greičiausiai liudytojų vardus

¹⁵ „Antichristus ex populo Iudeorum nascetur, de tribu scilicet Dan“. (*De ortu et tempore Antichristi*, 5)

¹⁶ „Laikų pabaigoje / mums bus atsiųsti / Elijas ir Enochas, / kurie mus moks / prieš prasidedant laikui, / kai mums apsireikš tironas. / Ir dar didesni vargai laukia – / jis abu juos nužudys“.

Ava perėmė iš Adso. Traktato vienuoliktoje pastraipoje Adsas taip pat mini šiuos Senojo Testamento pranašus kaip Antikristo priešus¹⁷.

Nemažai dėmesio Ava skiria Antikristo viešpatavimo ypatumams aprašyti (74–96, 101–112). Anot poetės, šis laikotarpis išsiskirs ypatingu žiaurumu ir Antikristo gudrybėmis: jis uždraus viešai išpažinti Kristų (81–86), papirkinės tikinčiuosius (82), jam nepaklūstančius lieps durklais badyti (103), ugnimi deginti (106), pagaliais mušti (108), badu marinti (109) ir vandenyje skandinti (110). Tačiau pagrindinį dėmesį Ava skiria Antikristo stebuklams aprašyti:

*Sô beginnet er zeichenon,
si wānent, er sī gotesun.
aver diu zeichen, die er tuot,
diu nesint niemen guot:
er nekūchet er niht den tōten,
ouch nemachet er niht den stein ze brōte,
daz wazzer niht ze wīne,
daz verhilt er die sīne. (87–94)¹⁸*

Atkreiptinas dėmesys, kad Antikristo stebuklai vaizduojami remiantis antitezės principu, t. y. poetė pabrėžia, kokių stebuklų Kristaus antipodas negalės padaryti: negalės prikelti iš numirusių (91) paversti akmenį duona (92)¹⁹, o vandenį – vynu (93). Pabrėždama Antikristo galių ribas, Ava akivaizdžiai atsiriboja nuo Adso vaizdavimo, kurio pagrindą sudaro Antikristo galių aprašymas: jis galės nuleisti ugnį iš dangaus, liepti medžiams sužydėti arba nudžiūti, valdys jūras. Be to, norėdamas pademonstruoti esąs Dievo sūnus ir sugundyti kuo daugiau žmonių, Antikristas prikels mirusiuosius (*De ortu et tempore Antichristi*, 7).

Anot Kursawos, Avos pateikta Antikristo stebuklų interpretacija neturi analogų rašytinėje apokaliptinėje tradicijoje, nebent ji remtųsi neišlikusia ir šiuo metu nežinoma žodine tradicija (Kursawa 1976, 144). Tačiau neatmestina, kad neįprastas Antikristo stebuklų vaizdavimas – savarankiško kūrybos proceso išraiška. Tikėtina, kad Ava pasinaudojo tradicijoje gyvavusiu Antikristo, kaip Kristaus antipodo, vaizdavimo principu ir, remdamasi kanoninėje literatūroje aprašytais Kristaus stebuklais (Lk 4, 3–4; 7, 11–17; Jn 2, 1–11), sukūrė precedentą²⁰.

Savo klausytojams Ava pateikia ir tikslią Antikristo viešpatavimo trukmę – trejus su puse metų:

¹⁷ „Ante eius exordium duo magni prophete mittentur in mundum, Enoch scilicet et Helias, qui contra impetum Antichristi fideles Dei diuinis armis premunient et instruent eos et confortabunt et preparabunt electos ad bellum, docentes et predicantes tribus annis et dimidio“. (*De ortu et tempore Antichristi*, 11)

¹⁸ „Ir padarys jis daug ženklų, / kad jie manytų jį esant Dievo sūnumi. / Tačiau stebuklai, kuriuos jis padarys, / niekam neišeis į gera: / jis mirusiųjų neprikels / ir akmens duona nepavers, / taip pat ir vandens vynu. / Viso to nepadarys dėl savų“.

¹⁹ Anot kanoninės Evangelijos pagal Matą, Kristus galėjo paversti akmenį duona, bet atsisakė tai padaryti. (Mt 4, 3–4)

²⁰ Atkreiptinas dėmesys, kad apie Antikristo negalėjimą prikelti iš numirusiųjų kalbama apokrifiniame *Aprėškime Elijui* (38, 1). Tačiau mažai tikėtina, kad Frau Avai šis tekstas buvo žinomas.

*Er rîchsenôt, daz ist wâr,
rehte vierdehalp jâr. (97–98)*²¹

Avos nuoroda į viešpatavimo trukmę – tai biblinės pranašystės apie 1290 dienų trukiantį kasdienės deginamosios aukos nutraukimą ir klaikiosios pabaigos garbinimą (Dan 12, 11) interpretacija. Tikėtina, kad ir šiuo atveju pagrindinis Avos šaltinis buvo Adso traktatas. Jame Danieliaus knygos pranašystė siejama su Antikristu, o 1290 dienų trukiantis viešpatavimas paverčiamas nuoroda į trejus su puse metų (*De ortu et tempore Antichristi*, 8). Tačiau poemoje nerasime kitų apokaliptinėje tradicijoje tematizuojamų nuorodų į įvykių trukmę, kaip antai tūkstantį metų trukiančią teisiųjų karalystę (Apr 20, 1–6), 1260 dienų pranašų veiklą (Apr 11, 3) arba septynių dienų kovą tarp Antikristo ir pranašų (Apr. Elijui 35, 13–14). Poemoje Ava nemini ir žodinėje tradicijoje gyvavusio bei Adso išpopuliarinto įsitikinimo, kad prieš Paskutinį teismą Dievas tikintiesiems suteiks keturiasdešimt dienų atgailai (*De ortu et tempore Antichristi*, 12).

Paskutinės poemos eilutės skirtos Antikristo baigčiai vaizduoti:

*Sô ers denne aller minniste wânet,
der tôt im nâhet.
sînen ubermuot
vellet der tôt. (113–116)*²²

Anot Avos, Antikristo baigtis įvyks netikėtai, o priežastis bus jo puikybė. Pateiktas scenarijus neturi šiam epizodui būdingo ir apokaliptinės tradicijos kruopščiai puoselėto dramatismo bei įtampos. Pasak kanoninio *Apreiškimo Jonui*, apokaliptinis žvėris-pabaisa kartu su netikru pranašu bus sugauti raitelio ir „įmesti į ugnies ežerą su degančia siera“ (Apr 19, 20), o jų pasekėjai bus užmušti kalaviju, einančiu iš raitelio burnos (Apr 19, 21). Šv. Kirilo Jeruzaliečio teigimu, apokaliptinis raitelis – tai Kristus, kuris nugalės Antikristą savo dvelksmo galia (*Procatechesis*, 9). Anot apokrifinės *Apreiškimo Elijui knygos*, į kovą su Antikristu bus pasiųsti šešiasdešimt tūkstančių angelų, arkangelai Gabrielius ir Urielis, o kris jis nuo prisikėlusių ir dvasišką kūną apsilvilkusių pranašų Elijo ir Enocho (Apr. Elijui 37, 1–42, 5). Adsas, savo ruožtu, teigė, kad su Antikristu tikriausiai susigrums arkangelas Mykolas, o žus jis Alyvų kalne, sėdėdamas soste (*De ortu et tempore Antichristi*, 12).

Sunku atsakyti į klausimą, kodėl vaizduodama Antikristo viešpatavimo pabaigą Frau Ava atsiribojo nuo tradicijoje gyvavusių ir net kanoninėje bei patristinėje literatūroje užrašytų motyvų. Tikėtina, kad viena iš priežasčių buvo apokaliptinės tradicijos motyvų heterogeniškumas, o kai kuriais atvejais net ir prieštaravimas.

Apibendrinant atliktą *Antikristo* kompozicijos analizę galima teigti, kad Frau Avos poema – ryškus krikščioniškos apokaliptinės tradicijos pavyzdys vokiečių viduramžių literatūroje. Tyrimo metu nustatyta, kad siekdama atsakyti į XII a. tikinčiųjų klausimus apie Paskutiniųjų dienų įvykius, poetė įkvėpimo sėmėsi ne tik iš kanoninių ir patristinių tekstų, bet neretai rėmėsi žodine tradicija, kuri jai buvo žinoma iš Adso traktato *De ortu et tempore Antichristi*. Kita vertus, poemos kompozicijos analizė parodė, kad Ava ne tik

²¹ „Jis viešpataus, patikėkit, / trejus su puse metų“.

²² „Bet kai jis [Antikristas] mažiausiai to tikėsis, / mirtis prie jo prisiartins. / Jo puikybė / nutrauks mirtis“.

vertė ir kompiliavo skirtingus jai žinomus siužetus bei motyvus, bet ir aktyviai dalyvavo kurdama naujus, apokaliptinėje tradicijoje precedento neturinčius meninius sprendimus.

Frau Avos poemos *Antikristas* vertimas į lietuvių kalbą

1. Laikų pabaigoje
2. ateis Antikristo viešpatavimas.
3. Tada žemė taps nederlinga,
4. niekas joje neaugs.
5. Negandos apims visą žemę,
6. išgaiš visi galvijai.
7. Kančios užgrius visus,
8. išmirs daug žmonių.
9. Tada pakils viena prieš kitą
10. visos šalys.
11. Nebeliks nė vieno žemės lopinėlio,
12. kuriuo nereikės dalintis.
13. Markos ir vyskupijos,
14. grafystės ir kunigaikštystės
15. bus suskaldytos į mažas dalis.
16. Užtuot atnešę naudos vienam, tarp dviejų ar trijų padalins,
17. lydimi įniršio ir skausmo.
18. Taip ir liks visam laikui.
19. Tada išgirsime apie
20. kaltinimus ir bausmes.
21. Kiekvieną valandą girdėsime
22. apie patekusius į nemalonę,
23. jų skaičius bus didžiulis visame pasaulyje.
24. Tuomet spruks gerieji į miške esančius urvus.
25. Niekas jums negali apsakyti
26. tomis dienomis laukiančių negandų.
27. Tuomet pakelkite savo galvas ir rankas,
28. nes priartėjo mūsų prisikėlimo valanda.
29. Todėl turime visi kartu Dievą
30. nuoširdžiai maldauti,
31. kad savo kovoje
32. amžinojo gyvenimo neprarastume.
33. Palaiminti yra tuomet
34. nevaisingi.
35. Tai apreiškė mums Dievas,
36. beeidamas ant kryžiaus kentėti:
37. kas neaugins tuo metu vaikų,

38. palaimintas yra Dievo!
39. Jie saugo savo skaistumą ir dorumą,
40. užtai jų laukia amžina šlovė.
41. Jiems visiems vienodai
42. [Dievas] paruošė vietą savo karalystėje,
43. pažadėjo pasitikti kaip karalius.
44. Jie visi yra Viešpaties nuotakos.
45. Tuomet nebeliks ištikimų –
46. nei šeiminkė tarnaitė²³,
47. nei vyras savo žmonai –
48. visi bus kankinami pavydo.
49. Todėl nekęs ji jo [savo vyro]
50. kaip ir ponas – savo tarno,
51. o tarnas – savo pono,
52. nesvarbu, kokį gerą leną begautų.
53. Tuomet pasklis po visą žemę klaidatikystė,
54. po to ateis liūdesio valanda visiems krikščioniams.
55. Daug negandų ir skausmų
56. patirs tuomet krikščionys.
57. Nuo savo graudžių minčių
58. gerieji sunyks.
59. Dauguma jų bus pavergti.
60. Tada apsireikš mums tas,
61. kuris iš Dano giminės bus kilęs,
62. kurį vadiname Antikristu.
63. Laikų pabaigoje
64. mums bus atsiųsti
65. Elijas ir Enochas,
66. kurie mus mokys
67. prieš prasidedant laikui,
68. kai mums apsireikš tironas.
69. Ir dar didesni vargai laukia –
70. jis abu juos nužudys.
71. Tokia kovos baigtis,
72. kai velnio tarnas
73. visa jėga smogs.
74. O, kaip smarkiai jis [po to] bandys mus pavergti
75. savo gudrybėmis.
76. Visų blogiausia, kad
77. jis nusitaikė vienodai

²³ Šio sakinio logika sunkiai suprantama, bet atspindi originalą. Tikėtina, kad Ava norėjo pabrėžti, kad stipresnis nebeliks ištikimas silpnesniam.

78. į vargšus bei turtingus ir²⁴
79. jų nepasigailės.
80. Retas žmogus liks [tomis dienomis] ištikimas.
81. Tada uždraus jis išpažinti [Kristų]
82. ir lieps papirkinėti,
83. kad niekas daugiau netikėtų –
84. nei viešai, nei slapčia –
85. Mergelės sūnumi,
86. Šventosios Marijos [sūnumi].
87. Ir padarys jis daug ženklų,
88. kad jie manytų jį esant Dievo sūnumi.
89. Tačiau stebuklai, kuriuos jis padarys,
90. niekam neišeis į gerą:
91. jis mirusiųjų neprikels
92. ir akmens duona nepavers,
93. taip pat ir vandens vynu.
94. Viso to nepadarys dėl savų.
95. Jėga jis padarys juos paklusniais,
96. kol pagaliau juo įtikės.
97. Jis viešpataus, patikėkit,
98. trejus su puse metų
99. visose vietovėse,
100. po kurias Dievas vaikščiojo pamokslaudamas.
101. Jis turės didžiulę galią,
102. jo bausmės bus įvairios:
103. jis įsakys juos badyti durklais,
104. vąšais draskyti.
105. Pabaisų pabaisa
106. juos ugnimi degins,
107. laukiniams žvėrimis mes,
108. pagaliais muš,
109. badu marins,
110. vandenyje skandins.
111. O varge, kokie jie tvirti,
112. viską išters Dievo vaikai!
113. Bet kai jis [Antikristas] mažiausiai to tikės,
114. mirtis prie jo prisitars.
115. Jo puikybę
116. nutrauks mirtis.
117. Nuo tos akimirkos nieko daugiau nebebus
118. iki visiško atsivertimo.

²⁴ Vertime į lietuvių kalbą eilutės 77 ir 78 sukeistos vietomis.

Šaltiniai

- Adso Dervensis. 1976 (45). De ortu et tempore Antichristi necnon et tractatus qui ab eo dependunt. Daniel Verhelst. *Corpus Christianorum Corpus Mediaevalis*. Turnhout: Brepols. 20–23.
- Cyrill von Jerusalem. 1922. *Katechesen an die Täuflinge (Procatechesis et Catecheses ad illuminandos)*. Philipp Haeuser (ed.). (Bibliothek der Kirchenväter), 1. Reihe, Band 41. Kempten: Kösel-Verlag.
- Die Apokalypse des Elias. 1928. *Altjüdisches Schriftum außerhalb der Bibel*. Paul Rießer (ed.). Augsburg: Dr. B. Filser. 114–115.
- Die Esra-Apokalypse*. 1992. Albertus Frederik J. Klijn (ed.). Berlin: Akademie Verlag.
- Ephräm von Syrien. 1890. Rede über die Zeiten des Antichrist. *Reden und Betrachtungen über die vier letzten Dinge. Ausgewählte Schriften des hl. Ephräm von Syrien. Band 11*. Pius Bingerle (ed.). Kempten: Verlag der Jos. Röselschen Buchhandlung. 71–83.
- Hippolytus von Rom. 1872. *Das Buch über Christus und den Antichrist (De Christo et Antichristo)*. Gröne, Valentin (ed.). (Bibliothek der Kirchenväter), 1. Serie, Band 28. Kempten: Kösel-Verlag.
- Irenäus. 1912. *Des heiligen Irenäus ausgewählte Schriften. Fünf Bücher gegen die Häresien (Contra Haereses)*. Klebba, Ernst (ed.). (Bibliothek der Kirchenväter), 1. Band. Buch I-III. München.
- Laktanz. 1919. *Auszug aus den göttlichen Unterweisungen (Epitome divinarum institutionum)*. Aloys Hartl (ed.). (Bibliothek der Kirchenväter), 1. Reihe, Band 36. Kempten: Kösel-Verlag.
- Muspilli. 1991. *Frühe deutsche Literatur und lateinische Literatur in Deutschland 800–1150*. Walter Haug, Benedikt Vollmann (ed.). Frankfurt / M. 50–57.
- Sibylla Tiburtina. 1951. *Sibyllinische Weissagungen*. Alfons Kurfess (ed.). München: Heimeran. 263–279.
- Victorinus von Pettau. *Kommentar zur Apokalypse*. Peter Uhlmann (ed.). https://www.peteruhlmann.ch/_Resources/Persistent/d/d/f/f/ddff2e52df8d12e85d76c1080f75fc947d5315e2/Victorinus%20Offenbarungskommentar.pdf (žiūrėta 2020-06-24).

Literatūros sąrašas

- Boor de, Helmut. 1926. *Frühmittelhochdeutsche Studien. Zwei Untersuchungen*. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.
- Bousset, Wilhelm. 1895. *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des neuen Testaments und der alten Kirche*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Burov, Aleksej, Vrubliauskaitė, Ignė. 2019. Frau Avos *Paskutinis teismas*. Pirmos vardu žinomos vokiečių poetės poemos vertimas į lietuvių kalbą. *Literatūra*, 61 (4), 8–26.
- Craußnitzer, Maike, Sperl, Cassandra. 2014. *Ava: Geistliche Dichtungen*. Stuttgart: Hirzel Verlag.
- Doria, Arianna. 2003. *Frau Ava. Forschungsbericht, Kommentar und italienische Übersetzung*. Triest: Parnaso.
- Grimm, Wilhelm. 1852. *Zur Geschichte des Reims*. Berlin: Königliche Akademie der Wissenschaften.
- Greinemann, Eoliba. 1968. *Die Gedichte der Frau Ava. Untersuchungen zur Quellenfrage*. Freiburg: Dissertation.
- Henschel, Erich. 1956. Zu Ava “Leben Jesu”. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (78), 479–484.
- Kienast, Richard. 1937. Ava-Studien I. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* (74). Schröder Edward (Hg.). Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung. 1–36.
- Konrad, Robert. 1964. *De ortu et tempore Antichristi. Antichristvorstellung und Geschichtsbild des Abtes Adso von Montier-en-Der*. Kallmünz: Michael Lassleben.
- Kursawa, Hans-Peter. 1976. *Antichristsage, Weltende und Jüngstes Gericht in mittelalterlicher deutscher Dichtung*. Köln: Dissertation.
- Reinink G. J. (Hg.). 1993. *Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius*. Lovanii: Peeters.
- Scherer, Wilhelm. 1874. *Geistliche Poeten der deutschen Kaiserzeit*. Heft 2. Straßburg: Trübner.

- Soeteman, Cornelis. 1963. *Deutsche geistliche Dichtung des 11. und 12. Jahrhunderts*. Stuttgart: Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Stein, Peter. 1976. Stil, Struktur, historischer Ort und Funktion. Literarhistorische Beobachtungen und methodologische Überlegungen zu den Dichtungen der Frau Ava. In: *Festschrift für Adalbert Schmidt zum 70. Geburtstag*. Gerlinde Weiss (Hg.). Stuttgart: Akademischer Verlag Hans-Dieter Heinz.
- Tilly, Michael. 2012. *Apokalyptik*. Tübingen / Basel: Franke Verlag.
- Wehrli, Max. 1997. *Geschichte der deutschen Literatur im Mittelalter*. Stuttgart: Reclam.